

О. В. ЩЕРБІНІНА

Олена Володимирівна Щербініна, кандидат юридичних наук, доцент Донецького національного університету

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ З IX ДО ПОЧАТКУ XX СТ.

Соціально-економічні перетворення, які відбуваються в Україні, призвели до стрімкого розвитку приватного сектора в економіці. Відродження підприємництва стало життєво необхідним для економіки нашої країни в сучасний період. Створення сприятливого правового середовища є першочерговою умовою розвитку підприємницької сфери. У даний час в Україні в галузі підприємницької діяльності методологія і система правового забезпечення тільки формується. З'ясування сутності підприємництва та його ролі в суспільному житті України вимагає всебічного, комплексного підходу, ретроспективного та порівняльно-правового аналізу його розвитку.

Теоретичну основу дослідження становлять праці відомих цивілістів дореволюційного періоду Г. Шершеневича, В. Удінцева, С. Пахмана, А. Камінки та ін. На сучасному етапі ця проблематика стала основою для наукових досліджень, як юристів, так і економістів та істориків, таких як Т. Лазанська, О. Кудласевич, О. Буткевич та ін.¹

Метою дослідження є аналіз та критичне осмислення етапів становлення правового забезпечення підприємництва в Україні в IX – на початку XX ст.

Слов'янські племена здавна займалися торгівлею. Тривалий час вони обмінювали одні товари на інші. Регулювалися дані відносини, як і весь устрій життя, родоплемінними звичаями, «законами предків». Поступово з розвитком товарно-грошових відносин стали укладатися договори купівлі-продажу. Розвиток міжнародної торгівлі призвів до необхідності впорядкування зовнішньоторговельних операцій.

Перший період в становленні засад підприємництва на території Українських земель можна назвати князівським. Це IX–XIII ст. – період виникнення та розвитку звичаєвого торговельного права та форм організації виробничо-торгівельної діяльності. В умовах господарювання IX–X ст. правові передумови підприємництва формувалися в торговому обороті, що за відсутності стійкої та довготривалої державної влади призводило до правової регламентації торговельного обігу нормами звичаєвого права. Значний вплив на становлення звичаїв підприємництва чинили торговельні звичаї інших країн. Історично першими постановами торгового права, що знайшли своє відображення в правових актах того часу з'явилися положення договорів великих князів Олега (907, 911 рр.), Ігоря (941 р.) і Святослава (971 р.). Але ці положення тільки створювали передумови для становлення торгового права, і на думку дореволюційного юриста С. Пахман не могли бути зараховані до актів чинного в країні права².

У XI–XIV ст. з'являється «Руська Правда» яка, за твердженням В. Ключевського була кодексом капіталу³. Але за думкою В. Удінцева характеристику Руської Правди, як уложення про капітал можна віднести тільки до XII ст., т.е. до розширеної редакції Руської Правди, а не до первісної (короткої)⁴. Зокрема вона регламентувала: зобов'язальне право (про позику під відсотки та без, про поклажу, про наймання і про купівлю); заставу рухомого майна; розробку комерційних документів, таких боргове зобов'язання. До тогож, перехід від епохи загального права до права місцевого неминуче мав бути пов'язаний з розвитком обороту і зокрема кредиту⁵.

Другий період литовсько-польсько-московський – XIV – до початку XVIII ст. Відбувається одержавлення торгових звичаїв, формування купецького права. З початку XIV ст. – до середини XVIII ст. на українських землях діяло Магдебурзьке право (нім. *Magdeburger Recht*) – одна з найбільш відомих систем міського права, що склалася в XIII ст. в місті Магдебург як феодальне міське право, згідно з яким економічна діяльність, майнові права, суспільно-політичне життя і станове становище міщан регулювалися власною системою юридичних норм, що відповідало ролі міст як центрів виробництва та товарно-грошового обміну. Характеризуючи правовий статус міст у відповідності з Магдебурзьким правом, потрібно відзначити, що існувало дві таких категорії (групи): міста з повним Магдебурзьким правом, та так звані ратушні міста (з неповним німецьким правом)⁶.

Все населення середньовічних міст поділялося на групи, об'єднані за родом занять. Виникали ці об'єднання за принципом профспілок, корпорацій, братств. Викликалося це необхідністю вирішення спільних справ, захистом спільних інтересів, представлення цих інтересів в керуючих органах міста і т.п. Наприклад, ремісники, які торгували виробленим ними товаром, утворювали гільдії (*geldar* – платити і *Gilde* – товариство). Усередині гільдій ремісники ділилися на цехи. Ієрархія всередині цехів формувалася за сімейним принципом, тобто туди входили всі члени сім'ї, а також прийнята в цех невелика кількість підмайстрів і учнів. Входження в ту чи іншу гільдію визначало статус людини. Цей статус був постійним і не міг бути змінений. Передавався він у спадок. Шлюбно-сімейні відносини формувалися тільки в межах однієї гільдії між особа-

ми, пов'язаними цеховими інтересами. Без приналежності до цеху займатися тією чи іншою виробничою, торговою чи іншою діяльністю заборонялося. Регламентація життя всередині цеху, в тому числі і особистої, носила дуже строгий і приписаний характер.

Джерелами регулювання життя всередині цехів виступали збірники звичаїв, які називалися статутами або статусами. Середньовічні гільдії представляли собою на думку Отто Герхарда Екслі *conjurations*, тобто об'єднання на основі взаємної клятви і з особливим правом, що виникли завдяки діям суб'єктів права. Гільдії – це контрактні відносини⁷.

Магдебурзьке право надало значні пільги міщанам: укріпило за ними формально поземельну власність, надало свободу промислів і торгівлі, звільнило їх від різних повинностей на користь держави і різних прилюдів, пов'язаних з грошовими поборами. Все це ставило міщан привілейованих міст в краще становище порівняно з населенням міст, які не користувалися магдебурзьким правом⁸. На основі Магдебурзького права в місті створювався виборний орган самоврядування – магістрат. З введенням Магдебурзького права скасувалося дія місцевого права, однак допускалося застосування місцевих звичаїв, якщо норми, необхідні для вирішення спору, не були передбачені Магдебурзьким правом.

Джерела магдебурзького права – «Саксонське зеркало» (збірка німецького феодалного права) і статут міста Магдебурга – зазвичай визначали організацію ремісничого виробництва, торгівлі, порядок обрання та діяльності міського самоврядування, цехових об'єднань ремісників і купецтва.

Указом 1831 р. Микола I скасував Магдебурзьке право у містах Гетьманщини, крім Києва, де воно було чинним до 1835 р.

Литовський Статут (1529 р.), складений при королі польському і князя литовському Сигізмунді I, у багатьох своїх положеннях відтворював норми «Руської Правди», але в той же час на думку Г. Шершеневича, в ньому відбувається видозміна основ, вироблених в «Руській Правді» під впливом римського, польського та німецького права⁹. Виданням Литовського Статуту завершено попередній процес уніфікації різних правових систем давньоруських земель з національним литовським правом. Замість різноманітного місцевого права: Волинського, Київського тощо, вперше утворено загальне «посполите» право для всіх частин Литовської держави¹⁰. Третій статут Великого Князівства Литовського 1588 р. залишався найавторитетнішим джерелом чинного права Гетьманщини після її союзу з Московською державою 1654 р. А. Ткач вважав, що найбільш поширеною у Гетьманщині була редакція 1614 р. польською мовою, або її переклади російською мовою зроблені у XVIII ст.¹¹. Статут Великого Князівства Литовського видання 1811 р. був чинним у Лівобережних та Правобережних губерніях Гетьманщини до 1840–1842 рр., коли на них поширилося російське законодавство. Міські торгові люди, лихварі, власники домів і великих угідь прагнули до використання в суді, в залежності від ситуації і Литовського Статуту, і Магдебурзького права¹².

Включення в простір російської влади території України в другій половині XVII в. вперше поставило проблему взаємодії російської та місцевого права. Місцеве право України було значною мірою трансформовано польсько-литовськими джерелами права (Магдебурзьке право, Литовські статuti, право корпорацій (статuti ремісничих цехів і купецьких гільдій). Тому у другій половині XVII ст. тут відбувається паралельна дія місцевого права і права Московської держави (Соборного Уложення 1649 р, Торгового статуту 1653 р., Новоторгового статуту 1667 р.). У Соборному Уложенні 1649 р. (на яке великий вплив, крім інших джерел, надали греко-римське (візантійське) право і Литовський статут) містилися норми, які регламентували час здійснення торгівлі, правове становище торговців залежно від способів організації торгівлі, умови здійснення зовнішньоторговельної діяльності. Торговий статут 1653 р. і Новоторговий статут 1667 р. регулювали внутрішню і зовнішню торгівлю, заохочували і захищали купецтво, обмежуючи іноземну конкуренцію. Перший ввів єдине торгове мито, збільшивши його для іноземних купців, скасував ряд проїжджих мит. Другий надавав торговим людям право вільного торгу, захищав їх від іноземної конкуренції¹³.

Підприємництво в тому уявленні, яке має це слово в наш час, зародилося і сформувалося в Україні набагато пізніше. Найбільш цивілізовані форми воно набуло після проведення політичних і економічних реформ Петром I. У період петровського правління уперше виникло чітке уявлення про казенне і приватне підприємництво.

Третій період імперський, який був перерваний переворотом 1917 р. В цей час формується промислове право. За Петра I відбувається уніфікація законодавства Російської Імперії відповідно з європейським правом (Данія, Швеція, Німеччина тощо), що веде до формування більш досконалого єдиного правового простору для підприємницької діяльності. У першій половині XVIII ст. робляться спроби узгодження та впорядкування місцевих українських джерел права, однак спроби їх систематизації в 1740–1840-і рр. успіху не принесли. Місцеве право практично припинило своє існування.

Торгівельне законодавство XVIII ст. характеризувалося оформленням окремих приватноправових положень, вони не виділялися в окремі акти, а фрагментарно включалися в імператорські укази, присвячені різним аспектам державного управління: 1711 р. Указ Сенату надав право на торгіву діяльність «всякого чину людям»; 1720 р. Статут про Еверси; 1724 р. Морський торговий регламент і Статут; 1729 р. Статут про векселі; 1731 р. морський митний Статут; 1740 р. Наказ про банкрутів; 1755 р. Митний статут; 1781 р. Статут купецького водоходства; 1785 р. Грамота на права і вигоди містам Російської Імперії; 1799 р. Статут цехів; 1800 р. Статут про банкрутів.

У першій половині XIX ст. відбувається систематизація російського права в цілому і права на підприємницьку діяльність зокрема. У 1835 р. було видано Звід законів Російської Імперії. Торгове право пред-

ставляє тут собою більшою мірою інкорпорацію (об'єднання декількох самостійних статутів і встановлень, таких як, Статут торговий, Статут про промисловість, Статут кредитний, Статут про векселі, Загальний статут російських залізниць, Положення про державний промисловий податок, Статут судочинства торгового).

Крім того у російській теорії торгового права початку ХХ ст. відбулося розширення економічних сфер застосування торгових правовідносин. Вони вийшли за межі торговельної діяльності в економічному сенсі. Ці відносини вже активно використовуються в фабрично-заводській практиці і в сфері послуг (фінансово-кредитних, транспортних, посередницьких, зберігання). З'являються ідеї про перегляд предмета права, що регулює підприємницьку діяльність, це відзначав В. Удінцев* у своїй роботі «Русское торгово-промышленное право»¹⁴.

Так поступово складаються декілька тенденцій у визначенні торгового права. Перша – концепція самостійного торгового права (П. Цитович**, А. Камінка)¹⁵. Друга – концепція єдиного цивільного права з відокремленням торгового права як окремої сукупності норм торгового характеру, спеціальних по відношенню до загальних – цивільно-правових (Г. Шершеневич). За думкою Г. Шершеневича, в Росії ніколи не існувало відокремленого торгового права. Воно вважалось частиною цивільного права, а торговельне законодавство повинно було мати своєю головною базою загальне цивільне законодавство, насамперед єдине (для цивільних і торгових відносин) Цивільне уложення¹⁶. Третя – концепція звичаєвого торгового права (А. Гольмстен). Дискусія про місце торгового права в системі права розвивалася в контексті вдосконалення російського законодавства, яке багато вчених пов'язували з включенням в цивільне укладення норм, що регулюють торговельну діяльність.

Надалі вивчення торгової та інших видів діяльності призвело до усвідомлення вченими підприємницького характеру не тільки торгової, а й інших видів діяльності¹⁷, до виділення з цивільних – більш загальних по відношенню до торгових – підприємницьких відносин, до виділення з цивільного підприємницького права. Підприємницька діяльність, писав А. Камінка, – починається тоді, коли особа самостійно організовує власне підприємство – виробниче або торговельне – на майбутній попит, стимульований можливістю збагачення (одержання прибутку)¹⁸.

Таким чином в історії розвитку становлення правового забезпечення підприємництва в Україні з IX до початку ХХ ст. можна виділити три етапи: князівський – період виникнення та розвитку звичаєвого торговельного права та форм організації виробничо-торговельної діяльності, литовсько-польсько-московський – де відбувається одержавлення торгових звичаїв, формування купецького права та імперський за часів якого відбувається становлення сучасного типу підприємництва та формується промислове право. Аналіз нормативних документів про підприємництво сучасного періоду показує, що автори основних законодавчих актів, в більшості випадків використовують зарубіжний досвід і, практично, не звертаються до історичної законодавчої практики. Такий підхід є невиправданим. У розвитку законодавства про підприємництво в Україні накопичений великий повчальний досвід, є традиції. Вивчення та аналіз законодавчого досвіду, традицій підтримки розвитку підприємництва в Україні, їх осмислення може надати істотну користь при розробці системи нормативних актів у сучасний період.

¹ Шершеневич Г. Ф. История кодификации гражданского права в России / Г. Ф. Шершеневич. – Казань: Типо-лит. Им. ун-та, 1898. – 128 с.; Удінцев В. Русское торгово-промышленное право. Особенная часть // В. Удінцев – Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1907. – 635 с.; Пахман С. В. История кодификации гражданского права. В 2-х томах. Т. 1 / С. В. Пахман. – СПб.: Тип. 2 Отд. собств. е. и. в. канцелярии, 1876. – 482 с. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://lib.lunn.ru/KP/Classiki/pahman_1.pdf; Камінка А. И. Основы предпринимательского права. – Пг.: Издательство «Труд», 1917. – 127 с.; Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики) / Т. І. Лазанська. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1999. – 282 с.; Кудласевич О. М. Основні віхи історії вітчизняного підприємництва: ретроспективний аналіз // Формування ринкових відносин в Україні. – 2011. – № 3. – С. 100–104; Буткевич О. Історія розвитку правового регулювання торговельної діяльності на українських землях // Підприємство. Економіка і право. – 2010. – № 2. – С. 18–21.

² Пахман С. В. Вказана праця.

³ Ключевский В. О. Курс русской истории. Ч. 1. // В. О. Ключевский. – М.: Синод. тип., 1904. – 456 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bibliotekar.ru/rusKluch/>

⁴ Удінцев В. А. История займа // В. А. Удінцев. – Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – 270 с. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://padaread.com/?book=28208&pg=45>

⁵ Удінцев В. А. Вказана праця. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://padaread.com/?book=28208&pg=28>

⁶ Щербініна О. В., Соловей М. К. Генеза міського самоврядування на українських землях: історико-правовий аспект // Європейські перспективи. – 2013. – № 5. – С. 23.

⁷ Экли Отто Герхард. Действительность и знание: очерки социальной действительности истории Средневековья. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 124

⁸ Багалій Д. Магдебургское право в левобережной Малороссии // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1892. – Март. – С. 1–56. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://starieknigi.info/Knigi/B/Bagalej_D_I_Magdeburgskoe_pravo_v_levoberezhnoj_Malorossii_1892_ZMNP.pdf

⁹ Шершеневич Г. Ф. вказана праця. – С. 24.

* Удінцев В. А. – у 1897 р. захистив докторську дисертацію на тему торгового права в Київському університеті, де перебував потім на посаді екстраординарного і ординарного професора на кафедрі торгового права до 1899 р.

** Цитович П. П. – з 1873 р. починає читання курсу торгового права в Новоросійському університеті (Одеса), тоді ж публікує першу роботу в цій галузі. Ця та наступні праці П. П. Цитовича по торговому праву були піонерськими дослідженнями торгового права в той час в Російській імперії.

¹⁰ Борисенко С. Списки Литовського Статуту 1529 р. // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 36.

¹¹ Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К. : Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – С. 38.

¹² Чехович В. А., Усенко І. Б. Роль III Литовського Статута в політичній боротьбі навколо проблем кодифікації дореволюційного права України / В. А. Чехович, І. Б. Усенко // Третій Литовський Статут 1588 року : Матеріали Республіканської наукової конференції, посвяченої 400-літтю Третього Статута. – Вільнюс, 1989. – С. 99–100.

¹³ Батрова Т. А. Развитие торгового права в России в IX–XVIII вв. // Внешнеторговое право. – М.: Юрист. – 2010. – № 1. – С. 35–38. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://justicemaker.ru/view-article.php?id=9&art=862>

¹⁴ Удинцев В. Русское торгово-промышленное право. Особенная часть // В. Удинцев – Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1907. – С. 3.

¹⁵ Цитович П. П. Лекции по торговому праву, читанные в 1873–74 гг. Вып. I. – Одесса: Тип П. Францова, 1873. – 374 с.

¹⁶ Шерешеневич Г. Ф. Учебник торгового права. – М.: Фирма Спарк, 1994. – С. 30. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kursach.com/biblio/0020003/001.htm>

¹⁷ Удинцев В. Русское торгово-промышленное право.

¹⁸ Каминка А. И. Вкзана праця. – С. 16.

Резюме

Шербініна О. В. Історичні етапи становлення правового забезпечення підприємництва в Україні з IX до початку XX ст.

У статті розглядається період становлення правового забезпечення підприємництва з IX до початку XX ст. Автором наведена періодизація вказаного періоду. Ним виділено три етапи: перший – княжий IX–XIII ст., період виникнення та розвитку звичайного торговельного права та форм організації виробничо-торгівельної діяльності; другий – литовсько-польсько-московський – XIV–XVIII ст., відбувається одержавлення торгових звичаїв, формування купецького права; Третій – імперський XVIII – початок XX ст., за часів якого відбувається становлення сучасного типу підприємництва та формується промислове право.

Ключові слова: підприємництво, торговельні звичаї, торговельне право, джерела права, купецтво.

Резюме

Шербинина Е. В. Исторические этапы становления правового обеспечения предпринимательства в Украине с IX до начала XX вв.

В статье рассматривается период становления правового обеспечения предпринимательства с IX до начала XX вв. Автором приводится и доказывается периодизация указанного периода. Выделяется три этапа: первый – княжеский IX–XIII вв., период возникновения и развития обычного торгового права и форм организации производственно-торговой деятельности; второй – литовско-польско-московский – XIV–XVIII вв.; где происходит огосударствление торговых обычаев, формирование купеческого права; третий – имперский XVIII – начало XX вв., время формирования современного типа предпринимательства и формирования промышленного права.

Ключевые слова: предпринимательство, торговые обычаи, торговое право, источники права, купечество.

Summary

Shcherbinina O. Historical stages of formation legal maintenance of entrepreneurship in Ukraine with IX to the early XX ct.

The article deals with the period of formation legal maintenance entrepreneurship IX to the early XX ct. The author gives and prove periodization this period. Subdivided into three stages: the first – a princely IX – XIII ct., during the formation and development of usual commercial law and forms of organization of production and trade activities; the second – the Lithuanian-Polish-Moscow XIV–XVIII ct., where the etatisation of the usages of the trade, the formation of merchant law; third – imperial VIII – beginning of XX ct., the formation of the modern type of business and the formation of industrial law.

Key words: entrepreneurship, trade customs, trade law, sources of law, merchants.

Отримано 8.11.2013

УДК 340.132.64

О. М. КОСТЮК

Ольга Михайлівна Костюк, здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМАТИВНОГО ТЛУМАЧЕННЯ

Грунтовність теоретичного дослідження проблеми нормативного тлумачення залежить від наукових підходів, засобів, принципів і методів. Важливість такого дослідження зумовлена тим, що нормативне тлумачення є необхідною передумовою ефективності механізму правового регулювання, однією з його складових частин. Наукові знання набуваються тільки за умови, якщо вивчення об'єкта проводиться відповідно до вимог теорії пізнання, а головним елементом цієї теорії є методологія, яка визначає змістовність та істинність одержаних результатів і висновків наукового дослідження.

© О. М. Костюк, 2013